

Beşinci Sene

Yirmidördüncü Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHÎ, İÇTİMAÎ, DİNÎ, FELSEFÎ

1. Kânun 1932

İSTANBUL
Bürhaneddin Matbaası
1932

İslâmda felsefe ceryanları

14

İBNIHALDUN

732 - 808

Hayatı - Ebuzeyd Abdürrahmanibni Muhammedibni Haldun aslen İsbiliye idi, Hanedani âtalarından Ömer ibni Ahmed ibni Haldun İsbiliye eşrafından olup Felsefe ilimlerine müte-sarrıf, Hendese, Nücum ve tıp ilimlerinde müstehir idi, dede-leri karnısabilin ortalarında, doğduğu tarihten hemen bir asır evvel İsbilyeden Tunusa gelmişler idi. Feylesofumuz Tunusta yetişmiştir, Mağripte yetişen en büyük bir Feylesoftur, Feyle-softumuz ile Mağrip son Felsefe hayatını geçirmiştir, İbnihal-dunden biraz evvel Mağribde ilmî bir hareket başlamış idi, fakat Mağribin yüzünü güldüren İbnihaldundur. İbnihaldun Tunusta asrında maruf olan ilimleri öğrendi, birçok yerler dolaşdıktan, Endülüse gidüp Ğarnatayı gördükten sonra ötedenberi ülema ve üdepaya melce olan Mısıra gidüp orada ikamet etti, İbni-haldun Felsefe, Mantık, Kelâm, Fıkıh ve diğer ülumü Arabi-yede tek idi. İbnihaldundan evvel Mısırdaki Ebûkasımî şariî, Efdaleddini Huncî, Sedideddini mantikî, Es'adeddinibni Ebilhasen, İbninnefis, Şemseddini İsfehani, ibniddehân gibi birtakım zevat şöhret bulmuşlar idi.

Ebûkasımîşariî Savmastiyos, İskender, bahusus Farabî gibi eski Feylesofların Kitaplarıyla iştiğal ider idi, Feylesof Abdül-latifi Bağdadiyi İbnisinadan çevirmiş idi. Efdaleddin "seyyidil-ülema velhükema,, lakabını almış, Mantık hakkında gayet de-gerli kitaplar yazmış idi, Sedideddin de Efdaleddin gibi zema-nın en büyük Mantıkcısı idi, Esadeddin zamanın tek bir he-

kimi idi, İbninnefis Mantık ve tıpta müstehir idi, mütekellimeyi ehlielsefe ile ehlihadis arasında bocalar görür idi, Şemseddin Cedel ve Mantıkda, İbniddehan Tıp ve Hikmette iştihar itmişler idi.

İbnihaldun Mısırdaki Berkok zamanında Malikiye Kadısı olmuş, ilmile bir takım hasedcilerin hasedini arttırmış idi.

Eserleri: — 1- İbnihaldunun ededî kalan eseri (El'iber..) namındaki tarihidir, bu muazzam eser üç kitabdır, birinci kitabı mukaddime, ikinci ve üçüncü kitabı asıl Tarihdir. İbnihaldun ulema ve mütefekkirin arasında mukaddimesi ile meşhurdur, mukaddime hakikaten başlı başına büyük bir eserdir, geniş bir Ansiklopedidir, mukaddime Âlemdeki ümrânın hakikat ve mahiyeti ve ona arız olan bedevilik, Medenilik San'atlar, İlimler, bunların sebep ve illetleri hakkında derin, pekderin fikirler yürütürken zamanımızda İctimai ve Siyasî, İktisadî ictimai ve Siyasî, Tarih Felsefesi ve Kanunu umumî denilen ilimler hakkında yeni yeni reyler beyan etmiştir. İbnihaldun bümühim mebahise girdiği, güzel bir surette yazdığı zaman Avrupalılar gaflet içinde idiler; Arap lisanile de öteden beriden toplanma ve o kadar kıymeti haiz olmıyan sözlerden başka hiçbir ve şey yazılı değil idi. İbnihaldun bu mebhasları tettebbu ve mutalaası, veya şahsî müşahade ve tecrübesi neticesinde hâdiselerden çıkardığı sebepler, neticeler ile genişletmiş, feleefî mülâhazalarını bazı Ayeti kerime ile benzemiştir. İbnihaldunun bu uğurda memleket melekete dolaşması, türlü türlü kavimler ile buluşması bu hususta büyük bir amil olmuştur, şüphe yok ki müşarünileyhin denemesi, öteye beriye gitmesi kafasında gizlenmiş olan düşüncelerini eyiden eyiye nemalandırarak hariçte tehakkuk ettirmişti. Mukaddimesi altı faslı havidir.

1 — Arzın umranı hakkanda iklimlerin tesirleri; havanın İnsanların gidişlerine, meşreb, tabiatlerine ve renklerine olan tesiri; bolluk ve ucuzluk, kıtlık ile muhtelif olan şehirlerin, az yime ve çok gıda alma hususlarının İnsanların beden ve huylarındaki tesiri gibi bahisler. Bu bahisler beş asır sonra Avru-

panın Tekâmül nazariyesi hakkındaki sözlerine pek ziyade benzer. İbnihaldun selefleri gibi Tekâmül nazariyesinden bahis etmiş, Darvinden o kadar asır evvel muhita intibak kanunını anlamıştır.

2 — Bedevîler ile vahşiler ve kabilelerin umranı, bedevîlik ve medeniliğin tabiat ve mahiyetleri, aralarındaki nesep ve hesap, asabiyet ve riyaset, mülk ve siyaset ve sairedeki farklar gibi bahisler. Bu bahislerde (19) ncu asırda Avrûpada zuhur edüp bu gün İctimaiyat dediğimiz İlmin, nizami ictimainin kavaidi umumiyesine aittir.

3 — Umumî Devletler ve tahkimleri, Emaret ve saltanat ve Hilâfet, bunların tabiat ve mahiyetleri, şartları, muhafazası keyfiyetleri, biât, Veliaht, Sultanî mertebeler, Devlet Divanları, Askerlik, Devletin sübut ve sukutı gibi bahisler. Bu bahisler ilmî ve amelî bir nevi siyasettir. İngiliz muverrihi Cibon Roma Devletinin inhilâl ve sükutı hakkında yazdığı kitapta İbnihaldunun çizdiği yoldan gitmiştir, bu halde İslâm müverrihi İngiliz müverrihinin üstadı olmuş oluyordu.

4 — Memleketler, şehirler heykeller ve Devletlere olan nisbeti, Devletlerin kuruluşunda kara ve deniz cihetinden riayet olunması vacip olan hususlar; büyük kal'alar ele geçmez burclar, binalar, Camiler ve mabetler ile evlerin yapılması ve bunların İslâm Devletlerine olan nisbeti gibi bahisler. Bubahisler hendesi Harbiye kabilindendir.

5 — Maişet ve kesib ile san'at tarzları ve yolları, bunların umranın tabiat ve mahiyetine olan nisbetleri, ticaret, sınaat ve ziraat yolları, yazı ve musikî, zamanındaki âna sınaatler gibi bahisler. Bu bahislerde zamanımızdaki İktisadî siyasî ve İktisadî ictimai kabilindendir. Bu faslın bir çok meb'deleri Şarıl Merkesin tedvin ettiği "Re'sûlmal," kitabına tohum olmuştur.

6 — İlimlerin tasnif, talim ve yolları,, Akli nakli ve lisan ilimlerinin, hattâ garip denilen ilimlerin de ayrı ayrı şartları ve tarihleri gibi bahisler, Bu bahisler Pedagogi kabilindendir, bu

ilmin Avrupada yüksek mümessili Sipenser ve emsâli, Amerikada Vilyam Ceymistir.

Mukaddime Firenklerde pek ziyade müessir olmuş, Fransızcaya tercüme edilmiş, bir takım fasılları da İngilizce, Almanca, Türçeye çevrilmiştir. Mudaddimeye Şarklılardan ziyade Avrupalılar iltifat gösteriyorlar. Nasıl göstermesünler ki mukaddime her manasile tam bir kitaptır, şekli düzgün, faidesi çok, bahisleri yenidir.

İkinci kitap Araplar, üçüncü kitap Berberiler, Mağribiler tarihidir. İbnihaldun tarihinde hilkatten başlayarak yaşadığı devre kadar gelir, Arapların muasırı olan umum Devletler ve ümmetler hakkında malûmat verir. Gerek Araplar, gerek Berberiler ve Mağribilerden uzun uzadıya bahis eder, Arabi cahiliye ile Berberiler ve Devletlerinin en geniş tarihi İbnihaldun tarihıdır. İbnihaldun bir devletten diğer bir Devlete intikali esnasında fasılların pek çoğunun başında Felsefî mukaddime iyrat eder, çünkü çok kerre illetleri ve sebepleri gösterir, hâdiseleri Felsefe gözlüğünden geçirir, tarih ona göre illetleriri araştırmak, vak'aları didiklemektir, bu sayede ahlinin hâleti ruhiyesini de eyiden eyiye araştırır, Müsteşrikler İbni haldnnun tarihine de itina etmişler, kendilerine, memleketlerine, siyasetlerine yarayan kısımları dillerine çevirmişlerdir, Mağrip, Berberiler, Ağlebiler, Beni ahmer kısımları Fransızcaya tercüme olunmuştur.

2 — “Ettarif bi İbnihaldun, İbnihaldun “Ajanda, Ruzname,, günü gününe müzakeratı şahsiyesini yazmakla seleflerinden temeyyüz etmiştir. Bu sırada nazm ettiği kasideleri, yazdığı mektupları da unutmamıştır, bu havadis vefatından bir sene evveline kadar, yani 807 tarihine kadar devam eder, bunun yazma bir nüshası Mısır kütüphanelerinde vardır.

Mesleği — İbnihaldün Şark ve Garpta tarih Felsefesinin en büyük bir mümessili, İslâmın büyük bir içtimai ve siyasi Felesofudur. İslâm arasında içtimai ve siyasi Felsefe Medresesini açan İbnihaldundur. İbnihaldundan evvel Ebuali Miskeveyh

tecrübe usulünü takip, vak'alardan ibret alarak Felsefî bir tarih yazmakla [1] İbnihalduna mübeşşir olmuş idi. Felsefî siyasiye hakkında Farabî ile İbnibacce kitaplar yazmızlar ise de bu kitaplar Felsefî siyasiyeden ziyade Hikmeti Âliyeye; içtimai ve siyasî düşüncelerden ziyade Mabadettabîî düşüncelerine âit idi. Selçuk veziri Nizamülmülkün Siyasetnamesi, Nehcüssüluk, Ahkâmı Sultaniye, İbnirüşdün Felsefî siyasiyesinden bahseden Cümhuriyet şerhi gibi eserler bu meyanda zikir oluna bilir ise de bütün bunların mevzuları başka idi, hiç biri yeni içtimaiyatı kurmıyor idi. İbnihaldun yalnız siyaseti medeniyeyi almada Ömer Hayyam ile İbnibacceden ayrılmış, İbnirüş gibi Şeriat ile Hikmet arasına cemi eylemiştir. İbnihaldun içtimai mezhebi teyit hususunda İbnibacca ile İbnitufeylden ayrılarak İbnirüş ile beraber yürümüştür. İbnihaldun içtimaiyat kavaidini vazetme hususunda bütün Avrupalıları geçmiştir, ondan evvel yalnız Yunan felesofları onun kapısını çalmışdır, buna mebni İbnihaldun yeni içtimaiyatın vazilerinden, Tardo gibi pîrlerinden olduğunda şüphe yoktur.

Felsefî içtimaiyesi 1 - Nazariyesi — İbnihaldun Medeniyet hâdiselerini haricî ve dahilî olmak üzere ikiye ayırır, haricî hâdisi içtimadan hariç olan âmilî tabîî, dahilî hadise içtimada dahil olan âmildir. İbnihaldunun nazariyesini "insan fıtratı ile içtimaa meyileder,, nazariyesine "içtimai insanî zarurîdir,, düsturuna bina ediyoor, bu nazariye kendinden evvel gelen Yunan ve İslâm hükemasının, kendisinden sonra gelen Öküst Kontun Felsefî vaz'iyesinin dürdüncü cüzünde çalışıp durduğu nazariyesidir. İbnihaldun ferdcidir, cemaat ancak ferdin seadetine vesile olmaktan başka bir şey değildir, bu nazariye de Aristonun nazariyesidir; Sipenserin Mezhebi Felsefesinde neşir ve takviye ettiği rey budur., İbnihaldun Yunan Hükemasının bulamadıkları bir hakikati de bulmuştur: "İnsan cemiyeti ile Hayvan cemiyeti arasına fark vardır. Hayvan toplanması fitrîdir, onda sâik yalnız fitrettir, o bir adettir, insanın toplanması ise yalnız fitrî

[1] Fakülte mecmuası, 11, sayı

değildir, hem fitret, hem akıl ve fikret beraberce sâikdir., İbni-haldun “insan, hayvanı idare iden kanunlara tabiidir., demekle Monizmde Hegele, İctimaiyat kanunlarını tarihî hadiseler ve vakıalardan istinbat etmede Makiyavele üstazlık ediyor. İbni-haldun etrafında birtakım ümmetlerin Semavî bir dinî olmaksızın yaşadıklarını, vası memleketlerini, kahir hükûmetlerini, riayet olunacak nizamlarını, itaat olunacak kanunlarını, memleket fetiheden askerlerini, mamur ve medenî beldelerini gürkûğû gibi, diğer tarafta Semavî din intişar eden ümmetlerin ekaliyetinde kaldıklarını gürüyor da bu müşahedededen Nübüvvetin memleketler, Devletlar kürması için zarurî olmadığına kail oluyor. İbni-haldun bu reyile İslâm Felâsife ve müverrihinin pek çoğuna, hususa Farabiye muhalefet etmiş oluyor. Fakat “Nübüvvet her nekadar memaliki adiyeyi kürmak için zarurî değil ise de kemale pek yakın olan memleketi müterakkiyeyi kurmak için zarurîdir, çünkü Nübüvvet esasına bağlanan memleket dünya ve din menfaatlerini cemedir., demekle seleflerinin reylerini te’vsil etmiş oluyor.

2— Haricî âmiller — haricî âmiller üçtür: İklim, coğrafya vaziyeti, din. İbni-haldun muhit te’sirleri arasında ilk âmili hariciyi iklim sayıyor, iklimi hararet. Bürüdet, itidal derecelerine göre yediye ayırıyor, dördüncü iklimi itidali şittetli olan iklim gösteriyor. Bu iklim ümran ve medeniyet için, ülumun nemalanması, dinlerin zühuri, ahkâm ve kavaninin intizamı için en muvafık olan iklimdir. İbni-haldun bu iklimi Suriye ve Irak kıtaları gösteriyor, eski zamandanberi medeniyet ve dinlerin mahalli zühuri olmasile isbat ediyor. İbni-haldun medeniyetin medhi zühuri olan orta Asyadan bahsetmiyor. Bürüdet ve hararetin insanın bedeninde ve huyunda diğer bir tabir ile medeniyet itibarile memleketler ve ümmetlerde tesiri hususunu İbni-haldundan sona İngiliz Bukel de beyan etmiştir. Bu nazariye Bukrat ve Atristo nazariyeleridir, Monteskiyo da bu nazariyeyi kabul ediyor. İkinci âmil coğrafya vaziyetidir, İbni-haldunun bu âmilin ferddaki tesirinden bahsediyor, bolluk mahaller ferdi

maîşet yolunda saiyden alıkor, aylaklığa, heva ve hevese ittibaa teşvik eder, kendisinde şecaat ve muharebe sıfatlarını öldürür, kuraklık mahalde zaruret ferdi çalışıp çabalamaya teşvik eyler hayat yolunda uğrşmak, savaşmak, karşı durmak ruhunu uyandırır; şurasını unutmalıyım ki İbnihaldun iklimine verdiği edemmiyeti coğrafya vaziyetine vermiyor, çünkü birinci âmilde kendinden evvel bahsedenler bulunduğ halde ikinci âmilde kendinden evvel bahsedenler bulunmıyor, bir de iklimine söylenebilecek sözler için, tabiat ve mahiyeti itibarile coğrafya vaziyeti geniş değildir. İbnihaldun muhit farklarına göre hayat farklarını gösteriyor, Bazı Avrupa Âlimlerinin « nesil, Şecere neticesinden münbeis olur » fikirlerini ret ediyor. Üçüncü âmil dindir, İbnihaldun her cemaat için dini zarurî görüyor ve İbnirüşdün eserlerinden doyup kana bildiği kadar aldığı Felsefî ve dinî reyleri ile bahsediyor, ibdirüş gibi Hikmet ilg Din arasını bulmağa kirşiyor: İbnihaldun İstitrat olarak Rub, Tasavvuf, Ruyayı sadıka, Vahyiilâhi bahislerinden de bahsediyor, halbuki bu mebhasler tabiat ve mahiyetleri itibarile mevzudan hariçtir, İbnihaldun Dindar ile putperest ümmetler arasındaki farkı izhar etmek istediği gibi Dinlerin ümmetlerdeki tesirinden, itikatların Medeniyet ve ümrandaki tesirinden naşı türlü türlü Dindar Devletler ile Dinsiz Devletlerin irtibatından; daha sonra bu vecihle Beşerin mazisi, hâli, âtisinden de bahseylemek istiyor, bu hususta tarihî hadiseler ile istişhat ediyor, vakaları araştırıyor, putperest ümmet olup ken'dilerine Peygamber gönderilmeyen Bukrat, Sukrat, Eflâtun, Atristo gibi hükmeden başka bir kimse zuhur etmiyen kadim Yunan ile kendilerine Peypamber gönderilen, onlar gibi dünyevî hükema zuhur etmiyen diğer hangi bir ümmet arasında bir mukarent arıyor, bu iki ümmetin tarihleri, yaptıkları şeyleri, muasır ümmetlerdeki tesirleri arasında mukarenet buluyor. İbnihaldun asrındaki beşerine haline gelince zamanındaki ümmetlerin haline bakmaktan, Dindarlık ve Dinsizliğin herbirindeki tesirini görmekten kolay bir şey yoktur, bu gibi bahislerin maddeleri ona nekıse vermez, çünkü kendisi dindar

memleketlerde neşet etmiş, Hiristiyan İspanyaya seyahat etmiş, Afrika, Asiya, Avrupa aralarında dolaşmıştır. İbnihaldun ne'şet edip tarihinde bahiseyleiği kıt'anın ta ortasında Dini olmıyan vahşî kabile ve ümmetlerin varlığını da kat'i surette bilir idi, Dindar ümmetler ile Dindar olmayan ümmetler için âtinin ne olacağını bulmak emelile mâzi ve hâzıra dikkatle bakmak ana daha yarşır idi. Bu yoldaki bahisler her halde Tasavvuf, İstihare, Ruyayı sadıka va emsali gibi faidesiz yere İbnihalduni uğraştırdığı, vaktini geçirdiği bahislerden insaniyet için daha büyük bir faide, daha nâfi bir semere hasıl olur idi.

3 — Âmili dahilî neş'ettir, her insan Bedevilik, Savaşlılık, Hazarilik (Medenilik) olmak üzere üç tavrur geçiriyor, her ümmet kabile olarak neşet ediyor, sahralarda veya dere-lerde göçebe halinde yaşıyor, sonra ilerliyor, kendinden daha zaif olan medanî bir ümmete harp açıyor, sonra medenileşiyor, şehir halkı oluyor, memleket bina ediyor, divanlar tedvin ediyor, kanunlar yapıyor, ilimler vaz ediyor, güzel fenler inşa ediyor, lezzetlere, eglencelere meyil ediyor da savaşı, karşı durmağı unuduyor, gittikçe zayıf ediyor, nihayet ikinci tavırda bulunan Savaşlı bir kabile ona galebe ediyor, onu berbat ediyor, onun başına geçiyor. İşte hareketi insaniye böyle devam eder, Ümmetler kalkar, düşer, bir Devlet yükselir, aşalar, yenilir, diğer bir Devlet kuvvet bulur, yardım görür, baş olur. Ümmetlerdeki tabiat kanunu budur. İbnihaldune göre temeddun devlet ve saltanattan sonra olur. ∞

İbnihaldun bu kanunu tabiati mahza düşüncesile, Arap, Berber Ümmetlerinin tarihini bilmek ile keşif etmiştir, ondan ondan evvel gelen Ülema bu ümmetlerin tarihine şahit olmamışlar, onların Ümmetleri bu Arap ve Berber Ümmetlerinin tutuldukları şeyta tutulmamışlardır. İbnihalduna göre Bedevilik hayatı her camaat veya kabilenin ilk tavrıdır, bedevilik hayatı tabiati insaniyeye münafi değildir, bedevilik, daimi hareket, göçebelik ile diğer tavlurlardan ayrılır, onlar işlerine yarayan kıt'âlarda ehli hayvanlarına neresi uygun gelir ise oralarda

yaşarlar. onların yaşayışları, azık ve elbise ile iktifaya mecbur oluşları, kanaat, şecaat ve kuvvete ihtiyaçları canlarını ve mallarını müdafaa içindir; Kabile hayatında asabiyet kabilenin destegidir, kuvvetidir, asabiyetsiz hayat veya mukavemet hasıl olmaz, yalnız asabiyeti olupta başka bir şeyi olmıyan kabileler fetih ve istilâya kadir olur. Ürf ve adete ihtiram, hücum ve müdafaaya olan daimi ihtiyaç, işte bu iki şey asabiyeti takviye eder; kabileler kuvvet ve asabiyetlerini muhafaza ettikçe kavi olarak kalır, kabilenin kuvvete nail olması, asabiyetin baki kalması ancak kanların katıksız, cinslerin temiz olmasına bağlıdır.

İbnihaldun kabilenin Savaşlılık tavrına, Devlet tesisine nasıl geçtiğini de beyan ediyor. İbnihaldunun bu içtimaiyatı kabile sıfatile Arap ve Berberlerin tarihine, Devlet sıfatile islâm tarihine mübtenidir. İbnihaldun Medenilik hayatınada da geçiyor ve ilk defa Siyaset ile ahlâkî ve akait ve şerayii ayırmıştır, onun zamanından evvel siyaset hep ahlâk ve Akait ve Şerayi ile mümteziç idi, bu itibar ile müşarünileyh Şarkta ilk siyasi müellif, Garpta de ilklerden olmuştur. İbnihalduna göre asabiyet ve fazilet kabile kuvvetini mukafaza eder, fakat bu ikisi için herhalde ya siyaset veya Din lâzım olur.

İşte bu üçüncü amil kabile kuvvetlerini hakiki menfaatleri tarafına yöneldir, kabile kavi olunca daha yükseğini emel edinir, başka bir şey dilemez. İbnihaldun kavi Ümmetlerin sukutu için üç sebep gösteriyor: 1 — Eşrafın zaifliği 2 — Askerlerin sertliği 3 — Huzur ve refah. Mulk ve devlette iki esasa hâlel arız olursa ona fesat ve hâlel terettüp eder: 1 — Şevket ve asabiyetten ibaret olan askere. 2 — Askerlerin mühim maslahatlerine, devletin sair külli olan mühimmatına lâzım olan emval ve varidata. İbni haldun Devletler için fred gibi üç devir gösteriyor: Çocukluk, Gençlik, İhtiyarlık; bunu islâm devletlerinin tarihinden çıkarıyor, üç devirden ziyade devam edemiyeceğini, bununla beraber hayatının ilk devrelerinde de sukut edebileceğini iddia ediyor; Makıyavel eserinde siyadet, tağallâp, fetih hususlarında İbnihaldunun ardından gitmiştir.

4—İbnihaldun mukaddimesinde en mühim gördüğü şey garp-ta Arap medeniyetinin tekevvününde tabi olduğu kanuni keşif etmektir, bu kanuni keşif sayesinde felsefei içtimaiyenin esasını kurmak istiyor, nitekim ondan altı asır sonra Ogüst kont “İçtimaiyatın itimat ettiği istimbat ve istihracın kaynağı tarih vakalarıdır» itikadında bulunmuştur.

İbnihaldun nasın ahlâkını Ümmetlerin kanunlarını, hallerini müşahede sayesinde geniş bir surette müstefit olmuştur. İbnihaldun asrında bir tek idi, her asırda bunun gibiler nadir bulunur. İbnihaldun İbnirüşî felsefesile doyarak muasırlarının bir çok itikatlarından sıyrılmağa, Ogüst Kontu iki şeyde geçmege muaaffak olmuştur: 1— “Felsefe ilmilmevcudattır,,. Bu reyi muallimi evvel söylememiştir, fakat altı asır sonra Ogüst Kont söylemiştir. İbnihaldun bu noktayı Aristadan iyi anlamış ondokuzuncu asrın ortalarına kadar bu hakikati keşifte Avrupa felâsifesini geçmiştir. 2— “İçtimaî insanî, İçtimaiyatı muntazam ulum sırasına sokacak olan kavait ve kavanin için bir temeldir,,. İbnihaldun Ogüst Kontu tarikatinde de geçmiştir. Çünkü içtimaiyatı iki şeye bina ediyor: 1— Ümmetleri müşahede ve tecrübe, 2— İçtimaa hakim olan kanunları tasavvur, akli tecrübeler, fikrî istimbatlar ile keşif. Ogüst Kont istatisik, Dinamik tariklerini şerh ettiği sırada bundan daha ziyade söylememiştir, çünkü bize tecrübe ve ilim hakikati, akıl ise sebepler ve illetlerini keşif eder. En evvel tarihin bir ilim olduğunu keşif eden yine İbnihaldundur, gayesi sebepler ile neticeleri keşif için hakikatleri toplamak, yoluna koymak, düzene koymak olunca ilim olduğunda şüphe olunur mu? Bu müşahede ve tecrübe ile her muayyen hâdisenin hudusu zamanında muayyen şartların veya zarfların bulunmasını farz etmek iktiza eder, diğer bir tabir ile herhangi bir medeniyette müayyen zarflar toplanırsa muayyen hâdiseler tehaddüs eder; Monteskiyo veya Ogüst Kont yahut onlardan sonra gelenler bu süzden fazla ne demişlerdir? İbnihaldun bununla “hazır maziye delildir, âti de hazıra benzer,, neticesine varıyor, tarihin gayesini

de ümrani veya hayati içtimaiyeyi öğretmek gösteriyor, bugün bundan başkamı deniyor? İbnihaldun cemaat hayatını ilk hali olan Bedevilikten son hali olan Medenilige kadar tetkik ederek tabiati ile zuhur eden fesat ve mahvın sebeplerini meydana koyar, bu sebepleri zenginlik, zügürtlük cihetinden mu-savatsızlığa, Bedevilik yüregindeki şecaat faziletinin medenileşince kalmıyacağına, nihayet medeniyeti yeni olan bu kabilelerin türlü türlü lezzet ve eglencelere, refah ve huzura dalmalarına irca ediyor. İbnihalduna göre Bedeviler, hayır ve salaha, şecaata Medenilerden daha yakındır. İbnihaldun Arap medeniyetinin, daha doğrusu islâm medeniyetinin Afrikanın garbında, Avrupanın cenubundaki seyirlerini iptidasından sonuna kadar elekten geçiriyor, Afrika ve Mağripte şehirlerin; diğer devletlere nisbetle islâm milletinde kalaların, burçların az olduğunu beyan ediyor; halis Arap olduğu halde “mülk ve devlet siyaseti Arapların hal ve şanından uzaktır, meğerki Din boyasile boyanmış, dinin temeli sağlamlaşmış ola,” sözünü sarf ediyor. İbnihaldun bir sülâlede dedelerinin şerefi, hasebî, azamet ve güzel siretleri dört batında nihayet bulacağını, üçüncü batından itibaren taklit başladığını da ortaya koyor. İbnihaldun havanın beşerin huylarındaki bolluk ve açlık ile muhfelif olan memleketlerin insanların ahvalindeki tesiri beyan hususunda Avrupanın orta zaman ve yeni zaman içtimaiyat âlimlerinin hepsini geçmiştir. Bunun gibi iklimlerin ahlâkta ve medenileşmekte tesirinden ilk evvel bahis eden yine İbnihaldundur. İbnihaldun zamanındaki Coğrafya ilminin gidebildiği yere göre inceden inceye eleterek, eşeliyerek bu meselelerin hakkını vermiştir, bu bahislerin ehemmiyeti beyana muhtaç değildir.

Bu bahisler gösteriyor ki İbnihaldun hayatı ictimaiye hadislerini bizim için malum olan müşahedelerimiz altında bilfiil vaki olan tabii amillere irca etmeğe doğru gidiyor. Şurasını unutmayalım ki İbnihaldun her bahsin hakkını yerine getirmemiş, istiabı layik olan her şeyi istiab itmemiş, meselelerin et-

rafını bir yere getirmiş, hepsini ihata edip aciz olmakla bazısını ihata eylemiş, artanını kendinden sonra gelen âlimlere bırakmıştır, ne yazık ki İslâm Âlimlerinden hiç biri bu güne kadar ardından gitmemiştir, yalnız Avrupalılardan bir çoğu ardından gitmiş, bir çoğuda Mağrip hakiminin fazlını unutmamıştır. İbnihaldun Monteskiyodan daha kuvvetli, daha sarîh olarak İctimaiyatın tohumlarını attığı halde Ogüst Kont kitabında Kondorse ve Monteskiyoyi zikir ile iktifa ederek Feylesofumuz hakkında bir kelime bile zikir itmemiştir, Ogüst Kontun İbnihaldunun eserlerini gördüğünde şübhe yoktur, bu hali neye hamilitmediler? milliyet gayretine bir hakikati feda etmek büyük Feylesofa yaraşamaz. Fıransız Feylesofunun Arap Feylesofunu bilmemeside kabil değildir, çünkü Ogüst Kont, Felsefesinin zuhurundan tam yedi yıl evvel, (27) yaşında iken (1825) senesinde vatani olan Pariste neşir olunan Âsiya ceridesinde Slame İbnihaldun hakkında bir makale yazmış idi.

5—Makyavel ile mükayese—İbnihaldunun Şakirdi olan ictimai ve siyasî Feylesofu Makyavel “Hükümdar,” namındaki eserinde İbnihaldun yolunda gitmiştir, Makyavel ile İbnihaldun Arasında birtakım yerlerde müşabehe bulunduğ gibi muhalefet de vardır. Makyavelin umranî ve siyasî hakikatleri hakkındaki reylerine kiymet verenler bulunduğu gibi siyaset hakkındaki kaideleri İstibdat, Gadir ve hiyanet gibi alçak vesilelere bina etmekle reylerini muzır görenler de vardır, Âlimler bu kitabın muhteviyatının kiymeti hakkında ihtilafe düşüyorlar; İbnihaldunun mukaddimesi böyle degildir, umumiyet itibarile herkesçe pek kiymetlidir. Makyavel Avrupada kördüğü ahvalin bozukluğu, ve Devleti tedbir hususunda çektiği sıkıntı bu kavaidi Siyasiyeyi tedvinine badi olmuş idi, Makyavel eski ve yeni Avrupa tarihinden ileri gitmemiş, Türklerden başka Şarklılardan bahis itmemiştir. İbnihaldun Siyasetteki reylerini İslâm ve sair Şark tarihleriyle teyid eylemiş Yunan ve Roma tarihlerini ancak arazi olarak bazı mahalde zikir etmiştir. İbnihaldun İslâm Medeniyeti devrinin inhitatını, bir takım Me-

deniyetlerin doğduğunu , kısmen ğâip olduğunu görmüş idi. İbnihaldun ile Makyavel arasında Vezirlik hakkında, hademe ve avenelerinin hallerinde, temelluk idenlerden sakınmada, Devletin sukut ve itilası sebeplerinde, Askere itimat itmenin vucubunda ve daha bazı hususlarda müşabehet görülür. Aralarındaki ihtilafe gelince Makyavel Hükûmeti Cümhuriyet ve Saltanata ayırır, İbnihaldun Cümhuriyetten bahs etmez, Hükûmeti islâm Devletlerinde şayi olduğu üzere Hilafet, Saltanat , ve Emarete ayırır , Din ile alâkasını gösterir. İbnihalduna göre kahır ve galebe ile etrafı istila eden büyük Devletlerin temeli ya bir Din davasile veya hak bir Mezhep iddiasile huruca mebnidir. Din davasile zuhur eden Mülk ve Saltanat, satvet ve şevkette ve vüs'atte diğer Devletlere galip olur, Mezhep davası ensap ehli yani Bedeviler arasında asabiyet, şevket ve satvetli ademlerin yardımlarına bağlanır. Nesebi muhafaza çölde sakin olan Arap kabileleriyle, sair Bedevilere mahsustur . Şehirde bulunan Medeniler birbirlerine husumet göstermekle bir sözde toplanamazlar. Bedeviler birbirlerini asabiyet ile müdafaa iderler, Şeyhleri ve büyükləri Bedevilerin nüfüsünde yerleşen vekar ve nüfüz sayesinde onları korurlar ; asabiyet ve nesep olmadıkça Bedevileri müdafaa yürümez. İbnihaldun bu bapta islâm tarihinden bir çok deliller getiriyor, çünkü islâm Devleti Din ve asabiyet ile kaim olmuştur. Makyavel ise Dinî reislik eski merasım ve âdât ile baki kalır, bunlar Hükümdarların Hükümette bekasını kolaylaştırır; Makyavel Hıristiyanlık mucibince Dinin Devlet te'sisindeki münasebetinden bahis itmez, fakat Kilisenin, zamanında Dünyevî bir kuvveti nasıl elde ettiğini gösterir. Makyavele göre Devletin kiyam ve sebatı ancak Asker ile kaimdir. Makyavel ile İbnihaldun Hükümdarların tebeaları üzerinde siyasetini muhafaza çarelerinde ihtilaf ediyorlar, Makyavele göre en baş çare tebeanın kalplerine korku düşürmektir, Hükümdar sevimli olmadan ziyade heybetli olmalı; hem sevimli, hem heybetli olursa ne alâ! Mülki bir takım meâyıpsız muhafaza etmek güç-

leşirse o meâyıbın arından korkmamak Hükümdare Vacip olur; çünkü İnsan dikkatli nazar itse görürki fezâil olduğu zahir olan şeylerin çoğu, kendisine ittiba olunsa mülki harabe sürükler, bunun gibi zahiren rezâilden olan şeylerin çoğu da hayır ve selamete müeddi olur “Emir, hileler ve desiselerden kendisini korumak için Tilki, Kurtları korkutmak için Arslan olmalı, yani Hükümdar Arslan ve Tilki tabiatlerinde olmalı,” “Ahde vefa maslahate bağlıdır, maslahate uymıyan ahdi yerine getirmek layık değildir,” “Vadini yerine getirmediği zaman layık bir çare bulmalı,” Makyavelin Hükümdarların sultasını, Hükûmetini tezyid hususunda lâzım olan çarelerden ehemmiyetlileri şunlardır.

İbnihalduna göre tebeaye ünf ve şiddet göstermek Mülk ve Saltanata muzirdir, fenalık verir, tebaa korkularından yalan söylemeğe, hile ve hud’a yapmağa kalkışırlar, bunları hü y idirler ise basiretleri, huyları bozulur, Hükümdar tebeaye rıfık ve mülayemet ile malik olur, raiyeye in’âm ve ihsân itmek rıfık ve mülayemette dahildir, raiyeyi müdafaa ile mülkün hakikati tamam olur, siyaset ve mülke münasip olan güzel huylardır, güzel huylara itina Saltanatın alâmetlerinden, kötü huylar ile itiyad ise mülkün zevaline alâmettir. İbnihaldun mülkü millet nizamı ve memleket muhafazası için bir siyaset kanunu yapılmasını elzem görür.

Felsefesi Nazariyesi—İbnihaldun Elkendiden beri devam idegelen Feylesoflardan değildir, fekat Avrupalılar onu İctimaiyat ve İktisat ve Felsefei tarih ilimlerinde pek yüksek sayıyorlar. İbnihaldun nazari felsefe ile meşgul olmuş, fakat mizacı sebebile ondan yüz çevirmiş, Felsefei İctimaiyei ameliyeye dönmüştür. İbnihaldun Âleme, Feylesofun nazariyate nazar ettiği gibi nazar itmiş Âklî kaideleri ümran ve medeniyete tatbik eylemiştir, Felsefenin mamur beldelerde şüyuini beyan iderek Felsefe ilimlerini Dine muzir görmüş, Aristonun en büyük düşmanı kesilmiş, Felsefeyi iptal, salıklarının fesadi hakkında mahsus bir fasıl yazmıştır. Felasife “her mevcudun zati ve ahvali, sebep ve illetleri fikrî nazarlar, aklî kıyaslar sayesinde

idrak olunur, Akaidi imaniyenin tashihi Semi cihetinden değil, Akil cihetindendir,, diyorlar, Aklın hak ile batıl arasını tefrik etmesi için Mantık denilen kanuni vaz ediyorlar. Seadet-i Hisde, hissin ötesindeki bütün mevcudatı idrakde görüyorlar, buna fazileti ahlakiyeyi de ilave idiyorlar, nazari akli Fazilet ve rezilet arasını ayırabileceğinden Şeri varit olmasa da bunlar İnsan için mümkün olduğunu ortaya sürüyorlar, buhal nefis için hasıl olunca behçet ve lezzet hasıl olacağını, bunu bilmemek de ebedî bir Şekaveti tevlit ideceğini iddia etmekle Haşşiruhanî ile iktifa ediyorlar.

İbnihaldun bu esasları birer birer iptal idiyor

1 — Bütün mevcutları Akli evvele götürmek nakıs bir tertibdir, Vücut dairesi bundan çok geniş olmakla bunun ötesinde halkı İlâhının mertebelerinden gaflet idiyorlar, bunlar yalnız ihsas isbat idüp Cismin ötesinde bir şey kabul itmeyen Tabiiyin mesabesindedir. Mevcudat hakkındaki bürhanları, Mantık kanunlarına tatbikleri kusurludur, maksadı da iyfa itmez.

İbnihaldunun bu itirazları pek yerindedir.

2 — Cismanî mevcutlardan bahs eden ilim tabiatteki bürhanları Hadler ve Kiyaslar ile istihraç olunan zihnî neticeler ile hariç arasındaki mutabakat yakını değildir, neticeler hep zihnî ve umumî hükümlerdir, haricî mevcutlar ise maddelerile müteşahhıstır, maddelerde zihniüküllînin haricişahsiye mutabakatine mani bir şey bulunabilir, meğer ki buna his şehadet eder; bu halde onun delili müşahede olup o bürhanlar olmaz, artık bulunan yakın nerede.

İbnihaldun bu itirazlarını bugünkü İdealistler de göre biliriz; İbnihaldun daha sonra yakını olduğunu farz ederek dinimiz ve meşetlerimiz için mühim olmadığından terki lâzımdır diyor ise de burada yanılıyor. Tabiiyat Din sahasında dahil değildir, delilleri zannî olabilir ise de meşetlerimiz için mühim ve elzem olduğunda şüphe yoktur.

3 — Mabadettabia da his ötesindeki mevcudat, Ruha-

niyatın zatleri doğrudan doğruya meçhuldür, onlar elde edilmez, orada bürhan cari olmaz, mevcudatı hariciyeden Mâkulâtı tecrit etmek ancak idrak ettiğimiz şeylerde mümkün olabilir, Ruhânî olan zevât ile aramızda his perdesi olmakla onları anlayamayız, artık nasıl olurda onlardan başka bir mahiyetler çıkarabiliriz? Buhalde onlarda bürhan elde edilmez, icmal suretile vücutlarını isbate de delilimiz yoktur, ancak vicdanî olan ehvali nefsiyemiz ile isbat edebiliriz, bunun ötesindeki hakikatlar ve sıfatlar pek kapalıdır, bunu da anılmaya yol yoktur, hükemanın muhakkikleri de maddî oımıyan şeye bürhan ikame olunamaz diyorlar, çünkü bürhanın mukaddimelerinin zatî olması şarttır, nitekim Eflâtun "İlâhiyatta yakine varılmaz, orada daha lâyıık, daha doğru ile yani (zan ile) hüküm olunur "dimiştir, bunca çalışıp cabaladıktan sonra yalnız bir zan elde eder isek bize evvelki zan kâfi gelir, artık bu ulum ile iştiğalde ne faide vardır? çünkü bizim maksadımız hissin ötesindeki mevcudat hakkında yakın elde etmektir.

İbnihaldunun bu itirazlarını bugün Mabadettabia eleyhdarları arasında görebiliriz.

4— "Saadet, mevcudatı bu kanunlar ile nefsilemirde olduğu gibi idrak etmektir,, sözleri de doğru değildir, onlarca nefis medariki ruhaniyeyi doğrudan doğruya, medariki cismaniyeyi cisim aletleriyle idrak ediyor, her idrak neticesinde bir lezzet ve behcet hasıl oluyor. İdraki ruhanîde hasıl olan lezzet, idrakicismanide hasıl olan lezzetten daha ziyadedir; nefis, vasitasız olup kendisinden hasıl olan bir şeye şüür hasıl iderse kendisi için tabir olunamıyacak bir lezzet hasıl olur. Halbuki bu idrak nazar ve ilim ile hasıl olmaz, belki his perdesini kaldırmak, icmalen medariki cismaniyeyi unutmak sayesinde hasıl olur. Mütesavvife bu idrake vusul için kuvayicismaniyeyi öldürmek suretile riyazet yolunu tutuyorlar, taki cismanî olan engeller kalkınca nefis için doğrudan doğruya idrak hasıl ola. "Akli bürhan ve deliller bu nevi idraki ve neticesindeki lezzeti elde eder,, demeleri de batıldır. Çünkü bürhan ve deliller Hayal,

Fikir, Zikir gibi dimağî kuvvetleri ile hasıl olmakla, cismanî medarik cümlesindendir, bu idrakin husulinde en evvel aradığımız bütün bütün dimağî kuvvetleri öldürmektir, çünkü ona manidir, Nefsin vasıtasız idrak ettiği şey ancak his perdesini atmakla hasıl olur, başka türlü hasıl olmaz.

5— “Bu idrakten neşet eden lezzet ve behcet mev’ut olan saadetten ibarettir,, demeleri de doğru değildir. Evet hissin ötesinde nefsin vasıtasız idrak ettiği şey vardır, onu idrak edince pek ziyade sevinç ve lezzet hasıl olur, fakat bu hal mev’ut olan uhrevî saadetin aynı değildir, belki o saadet için hasıl olan lezzetler cümlesindendir.

§ 1— İbnihaldun Vahi ve Nübuvvet meselesinde de Farabî ve İbnisinayi red idiyor. Kuvvei hayaliyenin hissimüşterek de bir sureti görmesi şeklinde bir vahyı asla kabul itmiyor.

2— İbnihaldun Sofiyyeyi takdir ediyor, yalnız Sofiye vicdan iddia etmekle bürhan ve delilden kaçtıklarını, vicdanın ilmî bahisler ve medarikinden ve muteallaklarından pek uzak olduklarını da unutmıyor, çünkü Sofiye âlemiruhanîde olanlar ile elde edilen idrakler sayesinde her meselenin hal olduğunu itikat ederler, bu ilhamların ilim ile elde edilen malumattan farkları malumdur, bunlar ne kasıdlarda, ne neticelerde uyusmazlar. İbnihaldun Sofiyyenin azgın kısımlarını şittetle ret ediyor .

3— İbnihaldun mantığın ret ve kabuli sebeplerini uzun uzadıya izah ediyor. Marifet nazariyesine tealluk eden meselelerde itikadını yapıyor, ulumu akli ve nakli olmak üzere ikiye taksim eder. Hurufun esrarından bile bahsediyor

4— İbnihaldun feylesof olmak üzere yalnız Farabî ile İbnisinayi tanıyor; ve Vacib tealayı sebeplerin silsilesi yolula isbat ediyor.

İzmirli

İsmail Hakkı